

Az MSU 1042 jelzetű forrás² antifóna anyaga

Még a 2000-es évek elején készített mester-doktori dolgozatomban³ a magyar graduálirodalom forrásai közül Huszár Gál 1560–61-es⁴ és 1574-es⁵ gyűjteményeinek, a *Batthyány*-, a *Ráday*- és az *Óvári graduálok* együttesének⁶, az *Eperjesi*

¹ PAPP Anette (1970) az LFZE Egyházzenei Tanszékének munkatársa, a Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Karának docense. Az MRE Doktorok Kollégiuma Himnológiai szekciójának elnöke, meghívott szakértői tagja az MRE Zsinata által létrehozott Énekeskönyvi Bizottságnak. A Budafoki Református Egyházközség Kántorátusának alapítója és vezetője (2004). Doktori fokozatát a budapesti Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetemen az Egyházzenei DLA-program keretében 2003-ban szerezte meg. Kutatási területe elsősorban a magyar nyelvű gregorián, valamint a 16–17. századi protestáns gyülekezeti énekek története.

² *Graduale oder Geistliche geseng vnd Psalmsampt ihren Antiphonen und hymnen...* A Román Akadémia kolozsvári fiókjának könyvtára, Ms. U. 1042.

³ PAPP Anette, *A graduál-antifónák középkori kapcsolatai*, Bp., MTA Támogatott Kutatóhelyek Irodája – Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem Egyházzenei Kutatócsoport, 2008 (Egyházzene-doktori disszertációk, V).

⁴ Stuttgart, Württembergische Landesbibliothek, HBF 3048. Faksimile kiadása: *Huszár Gál: A keresztyéni gyülekezetben való isteni dicséreték. Kálmáncsehi Márton: Reggeli éneklések, Debrecen 1560–1561*, szerk. VARJAS Béla, Bp., Akadémiai, 1983 (Bibliotheca Hungarica Antiqua 12). A továbbiakban: *Huszár Gál 1560*.

⁵ Ün. *Komjáti-graduál*; Az OSzK példánya alapján faksimile kiadása: *Huszár Gál: A keresztyéni gyülekezetben való isteni dicséreték és imádságok, Komjáti 1574*, szerk. KÖSZEGHY Péter, Bp., Akadémiai, 1986 (Bibliotheca Hungarica Antiqua 13). A továbbiakban: *Huszár Gál 1574*.

⁶ *Ráday-graduál*: Bp., Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Gyűjteménye K-1.480. *Batthyány-graduál*: Gyulafehérvár, Batthyány Könyvtár I, 40. *Óvári graduál*: Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtára R 504.

A három kötet anyagának kiadása: *Graduale Ráday saeculi XVII*, szerk. FERENCZI Ilona, Bp., MTA Zenetudományi Intézet, 1997 (Musicalia Danubiana 16). A továbbiakban: *Ráday*, *Batthyány*, *Óvári graduál*.

*graduálnak*⁷, a *Sáczay*-⁸ és az *Öreg graduálnak*⁹ az antifóna-anyagát hasonlítottam össze elsősorban a fennmaradt magyar középkori források tételeivel, s ehhez vettem hozzá néhány délnémet és cseh kézirat anyagát. Disszertáciomban elsősorban arra a kérdésre kerestem a választ, hogy e graduálforrásokban hogyan viszonyul az egyik legnagyobb műfaji csoport, a mintegy 680 tételből álló antifónarepertoár a középkori hagyományhoz: mennyiben korlátozódott ez az új repertoár a már meglévő tételek másolására, vagy tekinthetjük-e inkább a tételeket önálló, alkotó alkalmazásnak¹⁰. Megállapítottam, hogy noha a graduál-műfaj igénye nyilván nem a külföldi mintáktól függetlenül merült fel, a vizsgált graduálok antifóna-repertoárja mégis középkori magyar előzményekre vezethető vissza. A tételek többsége hazai mintákra épül, méghozzá túlnyomó részt az esztergomi szokásterület mintáira. Ezenkívül a munkának fontos tanulsága, hogy a szép számban készült pontos szöveg- és dallamfordítások mellett a graduál-antifónák szerzőit alapvetően egy olyan alkotói hozzáállás jellemezte, amely a középkori gregorián zenei nyelvezet, típuskészlet és liturgikus alkalmazások ismeretében új, a protestáns istentiszteletben vállalható repertoárt hozott létre¹¹. A protestáns antifóna-anyagon végzett vizsgálat során kirajzolódott – természetesen a jellemző felekezeti jegyek megtartása mellett – egy közös, óprotes-

⁷ OSzK Kézirattára, Fol. Hung. 2153. A kötet modern kiadása: *Graduale Ecclesiae Hungaricae Eperiensis 1635*, szerk. FERENCZI Ilona, Bp., MTA Zenetudományi Intézet, 1988 (*Musicalia Danubiana*, 9). A továbbiakban: *Eperjesi graduál*.

⁸ Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtára Kézirattár, R 505.

⁹ *Öreg Graduál, melly mind az első fordításban vagy ujjonnan való szerkesztésben, s-mind pedig az egy exemplárból másban való irattatásban esett fogatkozásoktól szorgalmatosan meg tisztogattatott, és sok hozzá kívántatott szükséges részekkel meg öregbítettett*. Gyulafehérvár, 1636. RMK I. 658. A továbbiakban: *Öreg graduál*.

¹⁰ A témáról bővebben: PAPP Anette, *A graduál-antifónák középkori kapcsolatai*. Bp., A Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem Egyházzenei Tanszéke és a Magyar Egyházzenei Társaság, 2001 (*Egyházzenei füzetek I/11*)., Uő, *A graduál-antifónák középkori kapcsolatai = Socia exultatione. A Rajeczky Benjamin születésének 100. évfordulóján tartott tudományos ülésszak előadásai*, szerk. DOBSZAY László, PAP Ágnes, MTA-LFZE Egyházzenei Intézet, 2003, 135–151.

¹¹ Bővebben: PAPP Anette, *Die ungarische Gradual-Antiphonen und ihre Verbindungen mit den mittelalterlichen Melodien*. Porta speciosa, A Journal of Theological Aesthetics, Institute of Sacred Arts, 2 (2010), Bp., 39–53. Lásd még: FERENCZI Ilona, *Középkori liturgikus szövegek továbbélése Magyarországon a reformáció első századában*. Zsoltár- és evangéliumi antifónák, új kompozíciók levélbeli szövegekre = *Szentírás, hagyomány, reformáció. Teológia- és egyháztörténeti tanulmányok*, szerk. F. ROMHÁNYI Beatrix, KENDEFFY Gábor, Bp., Gondolat Kiadó, 2009, 232–240.

táns örökség is, amely tehát elsősorban a központi magyar rítus-terület forrásainak antifónáival rokonítható.

A református és evangélikus források kutatását még a 19. század elején irodalomtörténészek indították el¹², majd a század végétől a zenei vizsgálatok is megkezdődtek, s ezek a graduáلكötetek mindmáig az e korrall foglalkozó kutatók érdeklődésének középpontjában állnak¹³. Viszont a magyar reformáció egyik utolsó ágaként létrejött unitárius egyház graduáلكönyveinek anyagával – a passiótörténet kivételével¹⁴ – a zenei kutatás eddig keveset foglalkozott.

Ma közel harminc olyan kéziratoss graduált ismerünk, amely magyar unitárius használatban volt¹⁵, s e könyvek tanulsága szerint az erdélyi magyar unitáriusok a magyar evangélikus és református egyházzal megegyezően igyekeztek megőrizni és liturgiájukba beépíteni a középkorból örökölt, magyar nyelvre átültetett gregorián anyag egy részét. Néhány éve ezeknek a forrásoknak az antifónáit is igyekeztem bevonni a már megkezdett kutatásomba.¹⁶ Az első vizsgálat során azt állapítottam meg, hogy az unitárius források legtöbbje részben vagy teljesen tartalmazza azt a huszonöt antifónát, amelyet „magyar unitárius repertoárnak” tekinthetünk¹⁷. E repertoár a mennyiségét tekintve a többi protestáns forráshoz képest jóval szerényebb¹⁸, s az is elmondható, hogy a tételek valamivel több mint fele¹⁹ valamely más protestáns forrásban is megjelenik, tizenkét tétel

¹² Bővebben: FERENCZI Ilona, *A graduáلكutatás története*, Magyar Egyházzene, 7 (1999/2000) 275–282.

¹³ Az „aktivitást” műfaji elemzések, faksimile kiadások, összefoglaló munkák, a gyakorlati alkalmazás kérdései stb. jól mutatják.

¹⁴ Az erdélyi passióéneklelésről ld. BÁRDOS Kornél, *Harcok a passió éneklése körül Magyarországon*, Theologiai Szemle, XIV (1971), 296–303; Az unitárius passióéneklelésről: HOPPÁL Péter, *A hiányzó láncszem: a Bánffyhungyadi passió*, Magyar Egyházzene, 5 (1997/1998), 425–434. Uő, *A magyar protestáns passió*, DLA-értekezés, 2006, kiadatlan.

¹⁵ Abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy a források száma még nem tekinthető véglegesnek, hiszen a források szisztematikus gyűjtése igazán csak néhány éve kezdődött meg Erdélyben. A munka jelenlegi állapotáról lásd: KOVÁCS Sándor, *Kéziratoss graduáلك az Erdélyi Unitárius Egyházban*, Református Szemle, 104 (2011), 423–439. Lásd még: HOPPÁL Péter, *XVI–XVII. századi kéziratoss énekeskönyvek a Homoród- és Küküllő-menti unitárius parókiákon*, Magyar Egyházzene, 9 (2001/2002) 427–430.

¹⁶ Az unitárius antifóna-repertoár elemzését lásd: PAPP Anette, *Die Antiphone in den unitarischen Quellen*, De musica disserenda, 1 (2008), 79–92. (Institut für Musikwissenschaft der Slowenischen Akademie der Wissenschaften und Künste, Ljubljana.)

¹⁷ E repertoár olyannyira állandó, hogy a nyomtatott énekeskönyvek egészen a 18. század végéig változatlanul hozzák az antifónák szövegét.

¹⁸ A többi protestáns forrásban az antifónák száma 62–274 között mozog.

¹⁹ Tizenhárom antifóna.

az eddigi kutatásom szerint csak az unitárius forrásokból dokumentálható, hat tételt viszont az „összprotestáns” anyaghoz sorolhatunk²⁰.

Ha a magyar unitárius antifónák és a református/evangélikus antifónák közötti különbséget szeretnénk jellemezni, az alábbi megállapításokat tehetjük:

– különbség mutatkozik egyrészt a szorosan a Bibliából kiinduló szövegvasztásban (itt elmaradnak azok hosszabb-rövidebb magyarázó-kiegészítő szövegbetoldások, újszövetségi kontextusok, amelyek a többi protestáns forrás darbjait általában átszövik);

– feltűnő, hogy a magyar unitárius antifónák jórészt önállóak, kevés tétel mögött találunk olyan konkrét latin mintát, amelyhez a tételt köthetnénk.

Egy korábbi munkában egy statisztikaiösszegzést készítettem arról, hogy a református-evangélikus források antifónái hogyan viszonyulnak a középkori repertoárhoz: az antifónák hány százaléka mögött áll konkrét latin minta, hány százalékuk kezeli már nagyfokú önállósággal a középkori anyagot, s végül az antifónák hány százaléka az, amely mögött semmilyen konkrét minta sem áll, csak dallam-toposzok. A vizsgálat azt állapította meg, hogy a protestáns (református és evangélikus) forrásokban az antifónák jórészt középkori mintán alapuló, az új nyelvi és zenei igényekhez csak tapintatosan igazított antifónarepertoárra támaszkodnak. Ehhez képest az unitárius források antifónarepertoár-szerkesztőit – eltérően a többi protestáns felekezettől – nagyfokú önállóság jellemzi: a tételek 56 %-a olyan antifóna, amely a középkori hagyományból nem dokumentálható. Itt új, a középkori repertoárban nem létező szövegekhez új, de a gregorián stílusát követő dallamok társulnak. Bár egy-egy tételhez találhatunk közelebbi középkori zenei mintát, legtöbb esetben azonban szabad alkotások, mögöttük nem konkrét latin antifónák, hanem csak stílusminták állnak.

Ebbe a megkezdett munkába szeretném az MSU 1042 jelzetű forrás antifónáit belehelyezni.

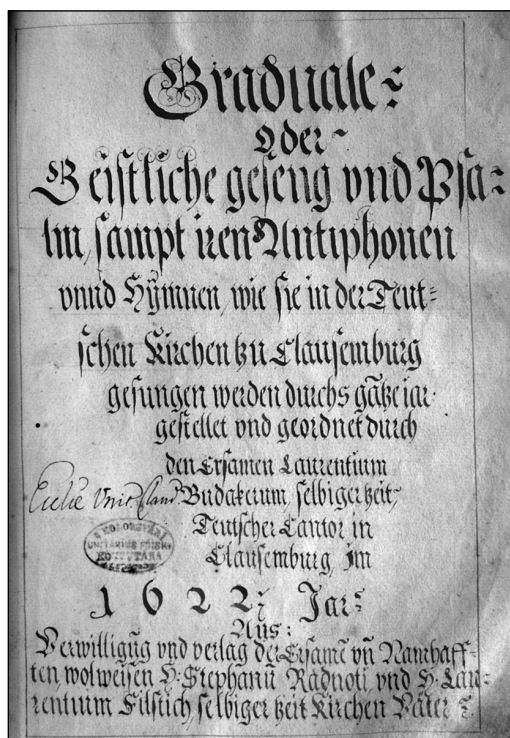
Az MSU 1042 jelzetű forrás²¹ egy 1622-től készített²² német nyelvű kézirat, amelyet a kolozsvári szászok használatára²³ állítottak össze. Molnár Dávid meg-

²⁰ A magyar unitárius források antifónáiról készített táblázatot lásd az 1. számú mellékletben. Az „összprotestáns” anyag félkövérrel kiemelve.

²¹ A forrást először Adolf Schullerus ismertette. Lásd: Adolf SCHULLERUS, *Zwei Graduale „der Teutschen Kirchen tzu Clausemburg” vom Jahre 1622 und 1659*, *Korrespondenzblatt des Vereins für siebenbürgische Landeskunde*, 18(1895), 1–2; 18–20.

²² Már a kézirat első ismertetője (lásd az előző lábjegyzetet) megállapította, hogy a kézirat egyes részei 1622 után készültek. A tételek regisztere 1656-ból származik.

²³ A kolozsvári unitárius szászokról bővebben lásd: GÁL Kelemen, *A kolozsvári unitárius kollégium története (1568–1900)*, Kolozsvár, Minerva, 1935, I, 16–30.

állapítása szerint „a graduál alapvetően Radecke javított énekanyagát tartalmazza, amelyet Radnóthi István (ő egyike volt azoknak, akik Radeckét 1608-ban meghívták a rakóvi gyülekezetből Kolozsvárra) és Filstich Lőrincz egyháziak beleegyezésével és egyetértésével a szász kántor, Lorenz Budaker 1622-ben állított össze”²⁴. A kötet összeállításában tehát kulcsszerepet játszik az a danzigi származású Valentin Radecke, aki 1615-től lett az unitáriusok püspöke²⁵. Radecke erdélyi működése során két olyan gyűjteményt adott ki, amelyben énekelt tételek is találhatók. Az első kötet egy nyomtatott kancionálé²⁶, a második a szóban forgó kéziratoss graduál²⁷. Míg a kancionálé nem tartalmaz kottát, addig a

graduál – ha arányaiban keveset is, de – kottás anyagot is őriz. A 285 számozott oldalból álló²⁸ kézirat zenei helyesírása kiváló, a kulcsokkal, sorvégi kusztoszokkal ellátott kottázás gondos. A magyar protestáns graduálkötetekre jellemző zenei

²⁴ MOLNÁR Dávid, *Valentin Radecke*, *KerMagv*, 121(2015/2), 155–191. 176. A kötetről lásd még: MOLNÁR Dávid, „...az nagy tengerből való folyóvíznek sebessége...” *Kolozsvári unitáriuslevéltári dokumentumok és nyomtatványok gyűjteménye* Bethlen Gábor és I. Rákóczi György fejedelmek korából (1613–1648), Kolozsvár, Magyar Unitárius Egyház, 2015 (A Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai, 7), 32.

²⁵ Radecke életéről lásd: Molnár Dávid, *Valentin Radecke*, *KerMagv*, 121(2015/1), 22–39, valamint úő: *Valentin Radecke*, *KerMagv*, 121(2015/2), 155–191.

²⁶ *Geistliche Gesänge. Clausenburg, 1620 = Régi magyarországi nyomtatványok*, Borsa Gedeon et al., II, Budapest, Akadémiai, 1983, 1225/1. A kötetről lásd: SZEGEDI Edit, *Valentinus Radecius és az egyházi hagyomány legitimitása*, *KerMagv*, 117(2011), 287–296.

²⁷ Mindkét kötet az antitrinitárius szászok első, valószínűleg hiánypótló könyve, s a püspök egyházkonszolidációs törekvéseibe illeszkedik.

²⁸ A paginálás a 195. oldalig tintás, ezt követően ceruzával későbbi kéz kiegészítése.

romlás itt nem jelentkezik²⁹, a kottakép Lorenz Budaker jó zenei képzettségéről tanúskodik. A kevés notált tétel³⁰ közül kiemelkedik az a tizenhét antifóna³¹, ami jelen kutatásunk tárgyát képezi³².

1. *Von langen Zeiten her haben wir gehört aus dem Munde der Propheten*

Latin mintája az az *A diebus antiquis* antifóna, amely a középkori magyar kódexek emblematis nyitódarabja³³. Már a *Codex Albensistól*³⁴ kezdve a magyar források közös jellegzetessége az az adventi vasárnapok első vesperását indító öt antifónából álló sorozat, amelyek közül az első az *A diebus antiquis* tétel³⁵. A forrásokkal dokumentált középkori magyar rítusterületek³⁶ mellett³⁷ Czagány okkal feltételezi³⁸, hogy a gyéren dokumentált délkelet-magyarországi (erdélyi) zsolozsmában³⁹ is stabil helye volt. Az antifóna népszerűségét és fontosságát bi-

²⁹ A 16–17. század zenei íráskészségének romlásáról lásd: CSOMASZ TÓTH Kálmán, *Szilvás-Ujfalvi Imre helye a zenetörténetben*, A Ráday Gyűjtemény Évkönyve, 2(1981), 57–73., illetve FERENCZI Ilona, *Zenei helyesírás és „variálás” a XVI–XVII. századi graduálokban*, Zenetudományi Dolgozatok, 1988, 61–71.

³⁰ Az antifónákon kívül egy szekvencia (f 27–30, *Last uns Christen* kezdettel a *Victimae Paschali laudes* szekvenciából) illetve a Máté szerinti passió (f 197–241, Keuchenthal gyűjteményében – és más erdélyi szász evangélikus forrásban is dokumentált – formában) és a *Triduum sacrum matutinumára* való lamentációk (f 242–285, a magyar forrásoktól eltérő, német formulakészlettel) kottás tételek, valamint több (általában más erdélyi szász evangélikus forrásban is meglévő) gyülekezeti ének négyszólamú változata notált.

³¹ A kötet három részből áll, az elsőben (1–70) találhatók az antifónák.

³² Az antifónák kapcsolatainak összegzését lásd a 2. számú mellékletben.

³³ Más európai középkori forrásoktól eltérően ezért kezdődnek a magyar antifonálék nagy „A” iniciummal.

³⁴ A-GuMs. 211. Valószínűleg Gyulafehérvárról származó kódex a 12. századból.

³⁵ Bővebben lásd: DOBSZAY László, *Corpus Antiphonarum. Európai örökség és hazai alakítás*, Bp., Balassi Kiadó, 2003, 53.

³⁶ Bővebben lásd: Uo., 47.

³⁷ A tétel jelenlétéről lásd: DOBSZAY László, *Esztergom / Strigonium (Temporale) = Corpus Antiphonarium Officii Ecclesiarum Centralis Europae* (a továbbiakban CAO-ECE), szerk. uő, V/A, Bp., MTA Zenetudományi Intézet, 2004, 47, 62–63; Kovács Andrea, *Kalocsa – Zagreb (Temporale)* = CAO-ECE, szerk. DOBSZAY László, VI/A. Bp., MTA Zenetudományi Intézet, 2008, 40, 48; Uő, *A Transylvania – Várad (Temporale)* = CAO-ECE VII/A–B. Bp., Institute for Musicology of the Hungarian Academy of Sciences and Liszt Ferenc Academy of Music Research Group for Church Music, 2010, 44, 62–63.

³⁸ CZAGÁNY Zsuzsa, *Töredék, kódex, ritus, hagyomány. A Zalka Antifonále győri és mór-dori töredékeinek tanúsága*, Zenetudományi Dolgozatok, 2011, 123–142.

³⁹ Az erdélyi és váradai rítusterület antifónakészletéről, annak liturgikus elrendezéséről és zenei elemzéséről lásd DOBSZAY László, *Corpus Antiphonarum...*, Bp., Balassi Kiadó, 2003, 59–61, 68–72, 342, 362–363.

zonyítja, hogy magyar fordítással szinte mindegyik református/evangélikus magyar graduálkötet is felvette anyagába, sőt a források többségében – megtartva a középkori gyakorlatot – az adventi antifóna-sorozat első tételeként kapott helyet. Az *A diebus* antifóna a magyar szokásterületen kívül – néhány késő-középkori passauai kötetet leszámítva⁴⁰ – nagyobb számban lengyel forrásokban⁴¹ is megjelent⁴². Azt, hogy az erdélyi szász hagyományban jelen volt-e a tétel, a források csekély száma, illetve a kérdés alapos kutatásának hiánya miatt nem dönthetjük el biztosan. Az általunk ellenőrzött kéziratokban és nyomtatott forrásokban csak nagyon ritkán fordul elő antifóna műfajú tétel, és csak egy olyan forrást találtunk, amelyben az *A diebus* antifóna töredékes formában jelen van⁴³.

2. *Last uns wachen*

Az advent első vasárnapjára való *Ecce Dominus veniet* antifóna Európa-szerre egy 5. tónusú dallammal társul. A tétel fordítása a magyar graduálkötetekbe is bekerült mint adventi antifóna. A szász unitárius forrás erre a dallamtípusra tesz egy új, bibliai elemekből összerakott szöveget⁴⁴, de a dallam végét g záróhanggal 7. tónusra alakítja. Erre a tónusváltásra más forrásból nem találtunk példát, de

⁴⁰ Pl. Johannes WINTERPURGER, *Antiphonale Pataviense*, Wien, 1519. Faksimile kiadása: *Antiphonale Pataviense (Faksimile)*, Wien, 1519, ed. Karlheinz SCHLAGER, Kassel, Bärenreiter, 1985 (Das Erbe Deutscher Musik, 7/25); *Passaui vesperale* (jelzete: CZ-Pn III-D-10, 14/15. század).

⁴¹ Köszönettel tartozom Jacub Kubienicnek, aki a CAO-ECE krakkói kötetének megjelenése előtt rendelkezésemre bocsátotta az anyagot. Kérésre elmondta, hogy a krakkói katedrális úzuson kívül az *A diebus* antifóna Gniezno és Plock könyveiből dokumentálható. Szíves közléséből tudom, hogy Danzigban a teuton lovagrend liturgiáját vették át, ami- ben az *A diebus* nem szerepel.

⁴² Magyarországon kívüli előfordulásáról lásd még: DOBSZAY László, PRÓSZÉKY Gábor, CAO – ECE: *A Preliminary Report*, Bp., 1988, 199.

⁴³ I.F.78 jelzetű forrás, f 37. Kiadva: Szőcs Tamás, *Kirchenlied zwischen Pest und Stadtbrand. Das Kronstädter Kantional I.F.78 aus dem 17. Jahrhundert*, Köln–Weimar–Wien, Böhlau Verlag, 2009, 109. Szőcs vélhetően az antifóna töredékessége miatt a tételt nem tudta beazonosítani.

⁴⁴ 1Thessz 5,6 és 1Thessz 3,13. A forrás szövege szinte egyezik Luther bibliafordításával: „So lasset vns nunicht schlaffen / wie die andern / sondern lasset vns wachen vnd nüchtern sein.” Illetve: „Das ewre hertzen gesterckt vnd vns trefflich seien / in der heiligkeit fur Gott vnd vnsern Vater / auff die zukunfft vnsern Herrn Jhesu Christis amptallen seinen Heiligen.”

hasznló típusdallam-átalakítással keletkezett tételeket a középkori repertoárból ismerünk⁴⁵.

Last uns wach-ten und nüch-tern sei und wartn auf die zu- kunft un- se - res

Í - me az Úr el - jő és min- den ő szen - te - i

Ec-ce Do - mi - nus ve-ni - et et o - mnes san-cti e - jus

Herrn Je- su Christ der mit all sein hei - li-gen und En-geln zu- künf- tig ist al - le- lu- ia

ő- vé - le és lé - szen a na - pon nagy vi-lá - gos-ság, al-le - lu - ja.

cum e - o et e - rit in di - e il - la lux ma - gna al - le - lu - ja.

3. Der Herr hat seinen Volk die Erlösung gebracht

A *Redemptionem misit* antifóna a középkori források állandó tétele. Magyar fordítása több graduálkötetben is szerepel⁴⁶. Ahogy a magyarra alkalmazásnál, úgy a német nyelvre ültetés során is a középkori tétel melizmái felbomlanak, s a zenei struktúra az új szöveghez idomul.

4. Heut' ist uns geboren der Herr Jesu Christ

A karácsonyi második vesperás canticum-antifónája Európában szinte mindenütt a *Hodie Christus natus est* antifóna. A magyar fordításnál megfigyelhető apró szövegigazítás, illetve aktualizálás, miszerint: *justi* (igazak) helyett *keresztények* mondják együtt az angyali karokkal éneküket, itt elmarad. Viszont a né-

⁴⁵ Lásd DOBSZAY László, *Corpus Antiphonarum...* 221–224.; *Eperjesi graduál*, f 29–29v.; STR-2 = Pozsony/Bratislava, Káptalani Könyvtár EC Lad. 2., f 2v.

⁴⁶ A szöveg a 111. zsoltár 9. verséből véve. Luthernél: „Er sendet eine Erlösung seinem Volck / Er verheisset / das sein Bunde wiglich bleiben sol.”

met fordítás a „ma megjelent az Üdvözítő” („hodie apparuit...”) passzust hagyja el. A dallam – ahogy ezt az előző tételnél is látjuk – az új szöveghez rugalmasan alkalmazkodik.

5. *Ein Kind ist uns geboren*

A *Puer natus est* tétel Európa-szerte a karácsonyi nagymise introitusaként⁴⁷. A tétel dallama a különböző középkori forrásokban meglehetősen egységes formát mutat, s ez a dallam nem rokonítható a szász unitárius alakítással. A *Puer natus* szövege⁴⁸ a középkori kanció-repertoárban is népszerű, de a dallamok nem kapcsolódnak a német tételhez, ahogyan a *Puer natus* responzorium is csak nagyon lazán kapcsolható az új alakítású antifónához. Mivel azonban a *Puer natus* introitus trópusanyaga gazdag⁴⁹, lehet, hogy a tétel közelebbi mintáját abban a repertoárban kell keresni.

⁴⁷ A középkori hagyományban a karácsony vigíliája saját misét kapott, melynek introitusaként: *Hodie scietis*. A három karácsonyi mise introitusai a következők: éjféle mise – *Dominus dixit*, hajnali mise – *Lux fulgebit* és a nagymise – *Puer natus est*.

⁴⁸ Ézs 9,6 Luther fordításában: „Denn Vns ist ein Kind geboren / ein son ist vns gegeben / welchs Herrschafft ist auff seiner Schulder / Vnd er heisst / Wunderbar / Rat / Krafft / Helt / ewig Vater / Friedfürst.”

⁴⁹ Bruno STÄBLEIN, *Introitus = Die Musik in Geschichte und Gegenwart. Allgemeine Enzyklopädie der Musik*, hrsg. Friedrich BLUME, Kassel–Basel–London–New York–Prag–Stuttgart–Weimar, 1949–1973, I–XV, 1375–1382. James MCKINNON, *Introitus = Die Musik in Geschichte und Gegenwart. Allgemeine Enzyklopädie der Musik, begründet von Friedrich Blume*, hrsg. Ludwig FINSCHER, Kassel–Basel uo., II, 1994. 1116–1126. *Introitus-Tropen I. Das Repertoire der südfranzösischen Tropen des 10. und 11. Jahrhunderts*, hrsg. WEISS, Günther, Bärenreiter, Kassel–Basel uo., 1970 (Monumenta Monodica Medii Aevi, III).

6. *Christus ist von Gott gemacht*

A tétel valószínűleg kontrafaktum. Szövege az 1Kor 1,30-ból⁵⁰, dallammin-tája egy bizonyos antifóna-típusból, az első tónusú, utótaggal megtöltött kétso-ros formából⁵¹ lett kialakítva. Ebben az antifóna-típusban található az az epifánia utáni második vasárnap második vesperására való *Magnificat* antifóna is, amely véleményem szerint a közelebbi dallammintát jelenthette. A *Deficiente vino* kezdetű antifónához a magyar graduál-repertoárban is találunk kontrafaktumokat⁵², s közülük az egyik – a német tétellel egyezően – az epifánia ünnepének *Magnificat* antifónájaként hozza az új kontrafaktumszöveget.

7. *Erbarm dich oh Gott*

A 4. zsoltár 2. verséből való *Miserere mihi*⁵³ kezdetű antifóna fordítása a ma-gyar graduálkötetek legtöbbszörében helyet kapott⁵⁴ mint általános évközi vagy böj-ti időre való antifóna. A német tétel⁵⁵ – a magyar darabokkal egyezően – meglé-vő középkori antifónának elég pontos szövegi és dallami megfelelése.

8. *Mitten wir im Leben sei*

A *Media vita in morte sumus* antifóna a középkor általánosan ismert tétele volt. A liturgiában böjti antifónaként használták, de többféle paraliturgikus funkcióban (halottért való könyörgés, körmenet, szükség idején stb.) is élt. Né-met nyelvterületen már 1500 előtt létezett anyanyelvű fordítása. A legrégebbi prózai változata 1422-ből származik, de még a reformáció előtti időkből többféle

⁵⁰ Luther fordítása: „Von welchem auch ihrer kompt in Christo Jhesu / Welcher vns gemacht ist von Gott zur Weisheit / vnd zur Gerechtigkeit / vnd zur Heiligung / vnd zur Erlösung.” A középkori antifónák közül viszonylag kevés készült Pál leveleiből való szö-vegre.

⁵¹ Az első tónusú antifónák zenei tipológiájáról lásd: DOBSZAY László, *Az antifóna*, Bp., Liszt Ferenc Zeneművészeti Főiskola Egyházzenei Tanszéke és a Magyar Egyházzenei Társaság, 1995 (Egyházzenei füzetek II/3), 6., illetve uő, *Corpus Antiphonarum...* 165–168.

⁵² Szűz Máriának dicséretével kezdettel szinte minden forrásban; évközi időre rendelve, néhol *Magnificat* antifónaként. *Minden Isten szerint való házasságnak* kezdettel Huszár Gál 1574-es graduáljában (CCXXIIIb), epifánia ünnepére, *Magnificat* antifónaként.

⁵³ Néhány forrásban *Miserere mei*.

⁵⁴ *Könyörülj rajtunk Úr Isten*, ritkábban *Irgalmazz nekem Úr Isten* kezdettel.

⁵⁵ Luther fordításában a bibliai hely: „*Erhöre mich / wenn ich ruffe / Gott mein ergerechtigkeit / Der du mich tröstest in angst Sey mir gnedig / vnd erhöre mein gebet.*”

verses formáját is ismerjük.⁵⁶ Az antifónából kiindulva⁵⁷ Luther 1524-ben formálta ki a saját szövegváltozatát, s az első versszakot további két strófával megtoldva készítette el korálját⁵⁸. Több magyar graduálkötetben az *A mi életünknek közepette* tétel a litánia énekléséhez kapcsolódik. Az egyetlen versből álló darab mintája talán német területről származhat, s az sem kizárt, hogy a *Media vita* német népének-változatából ered.⁵⁹ Ezzel szemben a kolozsvári forrás az eredeti antifónához tér vissza, annak dallamára adja a *Media vita* fordítását. A német szöveg készítője biztosan ismerte Luther versét, hiszen ahol tehetette, a kész lutheri szöveget tartotta meg. Meg kell jegyeznünk azonban, hogy Luther a saját versében a középkori szöveg értelmén egy helyen változtatott: míg a latin versben az imádkozó a halál veszedelméből kér menekülést, addig a lutheri változatban bánja bűneit, és úgy kéri, hogy megmenekülhessen a halál mélyéből. Szintén Luthertől származik a korál versei végén a *Kyrie eleison*-betoldás is. A kolozsvári forrás mind a lutheri szövegváltoztatást, mind a versszakvégi betoldást elhagyja.

9. *Des Herren Engel*

Az egyetlen tétel, amely mind a magyar református és evangélikus, mind a magyar unitárius források repertoárjában megvan, és a vizsgált kézirat anyagába is bekerült, az az *Angelus autem Domini* antifóna adaptációja. A középkori tétel szövegét a legtöbb magyar fordítás igyekszik pontosan visszaadni, a német szöveg viszont kiegészíti a bibliai idézetet⁶⁰ azzal, hogy az angyal, aki leszállott a mennyből, elhengerítette a követ, és ül azon, vigasztalja Magdolnát és az asszonyokat.

⁵⁶ Lásd: Karl Eduard Philipp WACKERNAGEL, *Das deutsche Kirchenlied von der ältesten Zeit bis zu Anfang des XVII. Jahrhunderts*, Leipzig, Teubner, 1864–1877, II, 749. (Nr. 991.)

⁵⁷ Azt az általánosan elterjedt nézetet, hogy a *Mitten wir* tétel mintáját egy Sankt Gallen-i, Notker által készített szekvencia jelentette, Jenny cáfolja (részletesen lásd Marcus JENNY, *Luther, Zwingli, Calvin in ihren Liedern*. Zürich, Theologischer Verlag 1983, 78). Mint azt Jenny megállapítja, a középkori modellt nem a szekvencia, hanem egy olyan antifóna jelenthette, amelynek eredetét valószínűleg a gallikán rítusban kell keresnünk.

⁵⁸ *Mitten wir im Leben sind*.

⁵⁹ Csomasz Tóth szerint: „Egyik-másik antifónadallam átalakult protestáns népéneké, mégpedig úgy, hogy a népének dallamváltozat meglehetősen függetlennek látszik ugyan annak az antifónadallamnak külföldi hasonló természetű származékánál.” Lásd CSOMASZ TÓTH Kálmán, *Előmunkálatok a magyar graduálok hazai kapcsolatainak felderítéséhez*. Kézirat 1958. júniusi keltezéssel. Forrás: Ráday Levéltár C/222 5.d. Kiadva: *Hagyomány és haladás. Csomasz Tóth Kálmán válogatott írásai születése 100. évfordulójára*, szerk. BÓDISS Tamás, Bp., 2003, 313.

⁶⁰ Mt 28,2 Luther fordításában: „Vnd sihe / es geschache in gros Erdbeben. Denn der Engel des HERRN kam vom Himmel her ab / trat hin zu / vnd waltzet den Stein von der Thür / vnd satzte sich drauf.”

10. *Die Wiber gingen zu dem Grab*

Az *Et dicebant ad invicem* antifóna pontos fordítását több magyar graduálkötetben is megtaláljuk. A német szöveg is ragaszkodik a bibliai idézet pontos megtartásához⁶¹, de ahogy az előző antifónánál is, úgy ebben a tételben is kiegészül a szöveg magyarázó részekkel: betoldják a bibliai hely előző verséből azt az információt, hogy az asszonyok a sírhoz mentek, illetve az eredeti tételt záró két allelujából csak egyet tartanak meg, a másik helyére az angyal kérdését illesztik: kit kerestek?

11. *Ihr Menner aus Galilaea*

Az ascensio ünnepének laudes-ében szólal meg az az Európa-szerte ismert tétel, amelynek pontos fordítása szinte minden magyar református és evangélikus graduálkötetben helyet kapott⁶². A *Viri Galilaei* kezdetű antifónának a kolozsvári forrásban igen pontos zenei megfelelőjét kapjuk. A német fordítás viszont nem ragaszkodik szó szerint a latin (bibliai) szöveghez⁶³, annak inkább összegzését adja.

12. *O du König der Ehren*

Az ascensio ünnepének második vesperásában megszólaló *Magnificat* antifóna megfelelője a magyar graduálkötetekbe nem került át. A kolozsvári forrásban viszont a latin szöveg⁶⁴ nagyon pontos fordításával helyet kapott a tétel.

13. *Gib den Heiligen Geist*

A pünkösdi első vesperás első antifónája az egész Európában ismert *Veni Sancte Spiritus* antifóna. A tétel anyanyelvű, strofikus fordítását⁶⁵ már a 15. században biztosan használták német földön. A verses változat mellett az antifóna

⁶¹ Mk 16,3 Luther fordításában: „Vnd sie sprachen vntern ander / Wer waltzet vns den stein von des Grabsthür?”

⁶² *Galileabeli férfiak* kezdettel.

⁶³ ApCsel 1,11 Luther fordításában: „Ir menner von Galilea / was stehet jr / vnd sehetgen Himel? Dieser Jhesus / welcher von euch ist auffgenommen gen Himel / wird komen / wie jr in gesehen habt / gen Himelfaren.”

⁶⁴ „O Rex gloriae Domine virtutum qui triumphator hodie super omnes caelos ascendisti ne derelinquas nos orphanos sed mitte promissum Patris in nos Spiritum veritatis alleluia.”

⁶⁵ *Kum heiliger geyst, herre gott, erfüll uns mit deinen gnaden güt...* Idézi: WACKERNAGEL, *Das deutsche Kirchenlied...* II, 748. (Nr. 987)

prózai fordítása is élt.⁶⁶ Ebből a szövegformából kiindulva – és az éneket két új strófával kiegészítve – készítette Luther a *Komm, Heiliger Geist, Herre Gott* kezdetű pünkösdi korálját⁶⁷. Luther strofikus gyülekezeti éneke mellett egyes német protestáns források az antifóna anyanyelvű, de a gregorián dallamra átültetett változatát is hozzák. E források közül a legjelentősebb az a gyűjtemény, amelyet 1573-ban Wittenbergben adtak ki⁶⁸, s az erdélyi szász evangélikusok is ismerték, hiszen több példányát őrzik ma is erdélyi könyvtárak⁶⁹. A kolozsvári német nyelvű unitárius kéziratban a *Veni Sancte Spiritus* antifónának két változata is helyet kapott⁷⁰: Luther korálja mellett a gregorián antifóna egy eddig más forrásból nem dokumentált német szöveggel. Ahogyan a Keuchenthal-gyűjteményben nem az antifóna pontos fordítását adja a német szöveg, úgy a kolozsvári kéziratban sem pontos a fordítás⁷¹.

⁶⁶ Két reformáció előtti variánst Wackernagel közöl (lásd előbb), de hasonló szöveg jelent meg az 1527-es erfurti és az 1528-as zwickaui *Enchiridion*ban, valamint az 1530-as *Blum-énekeskönyv*ben is.

⁶⁷ A magyar nyelvű énekeskönyvek nem az eredeti dallamot veszik át, hanem egy magyar dallammal párosítják Luther *Komm, Heiliger Geist, Herre Gott* énekének fordítását. Bővebben: CSOMASZ TÓTH Kálmán, *Die Melodien des Lutherliedes in Ungarn*, *Studia Musicologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 10(1968), 11–36. Luther koráljának eredeti változatát viszont az erdélyi evangélikus szász források kivétel nélkül tartalmazzák, s a kolozsvári unitárius forrásban is benne van.

⁶⁸ KEUCHENTHAL, Johannes, *Kirchen-Gesenge Latinisch vnd Deudsch sampt allen Euangelien Episteln vnd Collecten auff die Sontage vnd Feste nach Ordnung der zeit durchs gantze Ihar Zum Amptso man das Hochwirdige Sacrament des Abendmals vnsers HERRN IHESV CHRISTI handelt ... fur die Euangelischen Kirchen in Deudscher sprach gestellet vnd verordnet sind zusammen gebracht. Vnd jtzund erstlich auff diese Form im Druck ausgegangen*, Wittenberg, Lorentz Schwenck, 1573.

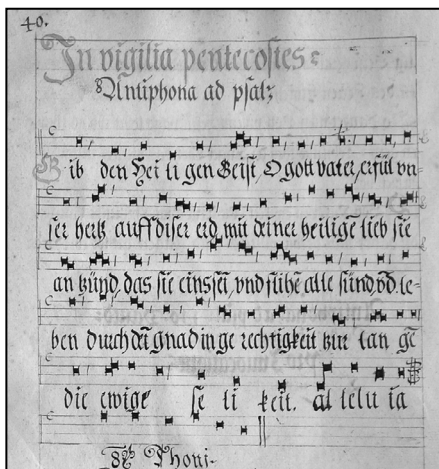
⁶⁹ Hermannstadt, Bibliothek des Brukenenthal-Museum: V III 770; Nationalarchiv Hermannstadt, Sammlung Brukenenthal: SA B J.J. II 1086.

⁷⁰ A szerkesztőről Keuchenthal-énekeskönyvnek nevezett német protestáns forrásban a *Veni Sancte* antifónának három változata is megvan: a Luther-féle strofikus korál mellett az antifóna latin és német szöveggel szintén a gyűjteménybe került.

⁷¹ Az antifóna mai német fordítása: „Komm, Heiliger Geist, /erfüll die Herzen deiner Gläubigen, /entflamme in ihnen das Feuer deiner Liebe. /Der du in all den verschiedenen Sprachen /Völker in einen geeinten Glauben versammelt hast! /Halleluja! Halleluja!” <http://www.liederdatenbank.de/song/11341> (letöltve: 2017. június 25.)

Luther korálja Valentin Babst⁷² énekeskönyvéből

Luther korálja az MSU 1042-ből

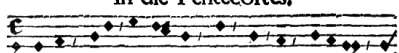
⁷² Valentin Babst énekeskönyve, Lipcse, 1545. Faksimile kiadása: *Das Babstsche Gesangbuch von 1545*, hrsg. Konrad AMELN, Kassel, Bärenreiter (Documenta musicologica, I/38), 1988.

Das VENI SAN
CTE, Deutsck.

Om hei li ger Geist Herre Gott/
 We gab dein Auserwel ten mit mil der gab/ Ber
 ley in den glauben/ vnd ent zünd sie in dei ner lieb/
 Erleuchte

In die Pentecostes, 346

Erleuchte i re verstandnis/ vnd leit sie gnediglich
 zur ei nigkeit der Kircken/ die du im Glauben
 ver sam lest/ Dir zu lob/ Ehr vnd preis in ewig
 keit. Amen.

A *Veni Sancte Spiritus* antifóna német változata Keuchethal⁷³ gyűjteményéből

Lobe den Herren meine Seele &
 Psalms 134
 Veni Creator Deutsch

41

Gott Schöpfer mit deinem Geist beuch, das bist du
 Menschlein mit gnaden sie er fül wie du weis
 das sie dein Geschöpf vor hin sein

Az MSU 1042-es forrás antifónája

14. Sie werden alle voll

A kolozsvári forrás másik pünkösdi antifónájának mintáját a laudes harmadik antifónájaként megszólaló *Repletisunt* jelentette. A latin tétel fordítása a magyar református és evangélikus forrásokban is benne van⁷⁴. A német változat ezúttal sem követte pontosan a bibliai verset⁷⁵.

⁷³ Johannes KEUCHENTHAL, *Kirchen-Gesenge Latinisch vnd Deusch...*, Wittenberg, 1573.

⁷⁴ Betelének mindnyájan, *Eperjesi graduál*, f 251; Bételjesedének az apostolok, *Öreg graduál*, p 478. A két tétel – habár mindkettő a középkori antifóna fordítása – nem azonos. A kolozsvári kézirat tétele az *Öreg graduál* dallami megoldásával mutat közelebbi rokonságot.

⁷⁵ ApCsel 2,4 Luther fordításában: „vnd wurden alle vol des heiligen Geists / Vnd fiengen an zu predigen mit andern Zungen / nach dem der Geist jnen gab aus zu sprechen.”

15. *Der Herr ist König*

Az évközi idő 6. tónusú antifónáinak csoportjában van egy olyan, responzóriumbrevével és invitatórium-antifónával rokon alaptípus⁷⁶, ahol az antifónák gyakran veszik zsoltárból szövegüket (ezeket pszalmikus antifónákként is ismeri a szakirodalom). A kolozsvári kéziratban egy ilyen típus-dallamhoz illesztve kapjuk a 146. zsoltárból⁷⁷ vett szöveget. Ilyen szöveg-dallam kombinációt az általam vizsgált forrásokban nem találtam, de hasonló eljárással készült tételeket a magyar graduálkötetek is tartalmaznak⁷⁸.

Der Herr ist Kö-nig e-wig blieb dein Gott Zi-on für und für. Al-le-lu-ia.

Ál-dott le-gyen min-de-nek-nek te-rem-tő-je.

Ál-dott le-gyen a mi U-runk Is-te-nünk.

Be-ne-dic-tus Do-mi-nus De-us me-us.

16. *Dich am Anfang*

Míg a magyar evangélikus és református graduálok antifónái között több olyan tételt találunk, amelyek létező középkori antifónák részletfordításaiából vagy hosszabb antifónák kivágataiként keletkeztek,⁷⁹ addig a kolozsvári forrásban egyetlen ilyen típusú antifónát találunk. A Szentháromság-vasárnapra való, a teljes Szentháromság, egy örök Istent megvalló *Te Deum Patrem in genium*

⁷⁶ A hatodik tónusú antifónák zenei tipológiájáról lásd: DOBSZAY László, *Corpus Antiphonarum...*, 173–175.

⁷⁷ Zsolt 146,10 Luther fordításában: „Der HERR ist König ewiglich / Dein Gott Zion für und für / Haleluia.”

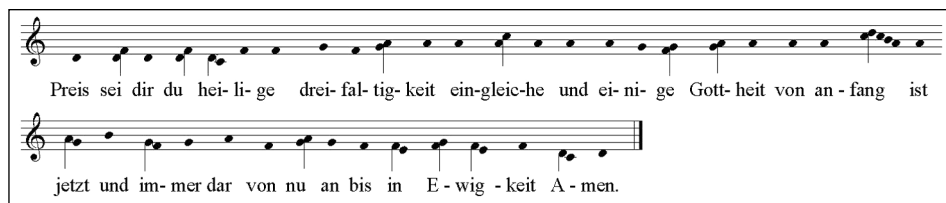
⁷⁸ MSU 1042, f 45.; HUSZÁR Gál 1574, p CCCXXXb–CCCXXXI; *Ráday-graduál*, f 220; *Öreg graduál*, p 209. Szöveg c. f.: Zsolt 144,1.; *Öreg graduál*, p 451. Szöveg c. f.: Zsolt 144,1.; STR - 4 = Pozsony/Bratislava, Archiv Mesta EC Lad. 4. Szöveg: Zsolt 143,1.

⁷⁹ Részletesen lásd: PAPP Anette, *A graduál-antifónák középkori kapcsolatai*, Bp., MTA Támogatott Kutatóhelyek Irodája – Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem Egyházzenei Kutatócsoport, 2008 (Egyházzene-doktori disszertációk, V.) 141–166.

Magnificat antifóna nem csak a középkori forrásokban öröklődött. A tétel fordítása az *Öreg graduálban* is helyet kapott⁸⁰, s német szöveggel a *Keuchenthal-gyűjteményben* is megtalálhatjuk⁸¹. A szász unitárius könyv – talán a szöveg tartalma miatt – a középkori antifónának csak az első frázisát adja, a *Keuchenthal-gyűjteménytől* nyilván tudatosan eltérő szöveggel.

17. *Preis seid ir*

A Szentháromság-vasárnap másik jellegzetes antifónája, a *Gloria tibi Trinitas* sem ismeretlen a protestáns gyűjteményekben. Az előző tételhez hasonlóan mind a magyar graduálkönyvekben, mind a *Keuchenthal-énekeskönyvben* benne van⁸². A református és evangélikus graduálokban pontos fordításán⁸³ kívül kontrafaktuma⁸⁴ is szinte minden forrás állandó tétele. A *Keuchenthal-gyűjteménytől* eltérő fordítással Erdélyben az evangélikus szászok is használhatták az antifónát, erről tanúskodik egy kézirat⁸⁵, amelyben *Symbolum Athanasii Episcopi* felirattal a következő tételt találjuk:^{86, 87, 88}

A kolozsvári kézirat ennek nagyon közeli változata, de a Szentháromság-tan formuláit gondosan átírja:

⁸⁰ *Tégedet teremtő Atyát...*, p 482.

⁸¹ p 588v–589. „Dich ewigen Gott ungeboren Vater / dich ein gebornen Son (!) / dich Tröst er heiligen Geist / heilige ungeteilte Dreifaltigkeit / bekennen wir mit mund und ganzem herzen / Loben dich / gebene dei endlich / Dir seyehr / wirdigkeit in ewigkeit.

⁸² Ehre sey dir du höchste Dreifaltigkeit...” p 586–586r

⁸³ *Dicséret légyen tenéked...* = *Huszár Gál* p 1560 a₆a; *Huszár Gál* 1574 XVb; *Batthyányi graduál*, f 196, *Eperjesi graduál*, f 295, *Öreg graduál*, p 166. *Dicséret néked Szentháromság* = *Öreg graduál*, p 480; *Dicsőség tenéked Szentháromság* = *Öreg graduál*, p 481

⁸⁴ *Téged egynek álatban...*, illetve *Az Úr Isten oltalmazta ...* kezdetű szövegek.

⁸⁵ Nationalarchiv Hermannstadt, Sammlung Brukenenthal: *CANTIONALE DAS IST GESANGBUCH...*, Andreas Wrmenius den Homorod, Anno 1649. Signatur: jj 1092.

⁸⁶ f 51v.

⁸⁷ Az aláhúzott szakasz a kéziratban egy terccel feljebb kottázva. A hibát a sorkezdő kulcs okozta, tévesen a 4. vonal helyett a 3. vonalra került!

⁸⁸ f 50.

Preis sei dir du Hei - li - gen Gott Va - ter ein ei - ni - ger und war - haff - ti - ger Gott von an - fang

und e - wi - ger zeit jetzt und dar - nach im - mer in e - wig - ke - it.

Ha a kolozsvári szász unitáriusok gyűjteményében található antifónákat kellene a református és evangélikus források, illetve az unitárius magyar források repertoárjához viszonyítani, akkor a következő összegzést adhatnánk: annak ellenére, hogy olyan unitárius gyűjteményről van szó, amely a magyar unitárius forrásokban dokumentált tételeket tartalmazza⁸⁹ – egy kivételtől eltekintve – nincs közös anyag. A kolozsvári szász unitárius gyűjtemény antifónáinak legtöbbje megtalálható a magyar református és evangélikus forrásokban is. A legtöbb tétel elsősorban az Öreg graduál darabjaival rokonítható. Ahogy a magyar unitárius források antifónái, úgy a szász forrás antifónái is nagyrészt a bibliából veszik szövegüket. Ezek a szövegek gyakran azonosak Luther fordításával. Ha az eredeti, mintául használt antifóna olyan, elsősorban a Szentháromságra vonatkozó dogmatikai tartalommal bír, amely az unitáriusoktól idegen, akkor az adott szövegen változtattak. Noha a német fordítás készítője ismert is már kész német változatokat, azokat nem, illetve csak részben vette át. A magyar református és evangélikus forrásokhoz hasonlóan a szász gyűjtemény antifónái mögött is leggyakrabban jól beazonosítható középkori minták állnak, amelyekből kiindulva elkészültek a fordítások. A megváltozott szöveg hosszúság miatt az eredeti zenei struktúra gyakran módosult. Az új tételek rugalmasan igazodtak a meglévő zenei mintához. A szász unitárius antifónák kialakítója valószínűleg jól ismerte a középkori gregorián zenei nyelvezetét, típuskészletét. Noha a szász unitárius antifónakészlet még a magyar unitárius repertoárnál is szűkebb, elmondható, hogy az egyházi év valamennyi ünnepköréhez készült tétel.

⁸⁹ A kolozsvári unitárius szászok gyakorlatát rögzítő kézirat elkészítésével egy időben – esetleg csak néhány év eltéréssel – keletkezett az a gyűjtemény, amely a kolozsvári magyar unitárius repertoárt összegzi. Az ún. *Csonka antifonáléről* az utóbbi években bizonyosodott be, hogy 1607–32 között, egyértelműen a magyar kolozsvári unitárius gyülekezetben/gyülekezetnek íródott. Bővebben lásd: HEVESI Andrea, *A 17. századi unitárius énekeskönyvek gyülekezeti énekanyaga és a 16. századi, 17. század eleji protestáns gyülekezeti énekhagyomány*, doktori értekezés, Szegedi Tudományegyetem, 2015, 35–37.

Melléklet**1. sz.: A magyar unitárius források antifónakészlete**

Cím	Liturgi- kus idő ⁹⁰	Tó- nus	Más protestáns forrásban	Bibliai hely	Latin minta
<i>Úgy szereté az Isten</i>	Ann/a1	1.	–	Jn 3,16	–
<i>Moyses azt mondja az Izrael Fiainak</i>	Ann/a2	2.	–	ApCsel 7,37	–
<i>A'kiről szolt Moyses</i>	Ann/a3	3.	–	Mt 17,5	–
<i>Úgy mond Jézus: ha megmaradándotok</i>	Ann/a4	4.	–	Jn 8,31	–
<i>A Krisztus azt mondja: én vagyok a feltámadás</i>	Ann/a5	5.	–	Jn 11,25-26	–
<i>Úgy mond Jézus: én vagyok az Út és igazság</i>	Ann/a6	6.	–	Jn 14,6	–
<i>Ez az örök élet: hogy megismerje- nek téged</i>	Ann/a7	7.	–	Jn 17,3	–
<i>Bizonyos beszéd ez, és méltó</i>	Ann/a8	8.	–	1Tim 1,15	–
<i>A bűnnek zsoldja a halál</i>	Ann/a9	2.	ÖG, Spá	Róm 6,23	–
<i>Minden, a'ki felmagasztalja magát, megalázta- tik</i>	Ann/a10	3.	ÖG, Spá, Ep	Lk 18,14	–
<i>Az Úr jó ki, mint Óriás</i>	Adv/a1	1.	ÖG, Spá, Ep	Ézs 42,13	–
<i>Megesküdt az Úr Dávidnak</i>	Nat/a1	3.	–	Zsolt 110,1	–
<i>Hirtelenséggel lőn a hírmondó Angyallal</i>	Nat/a2	7.	–	Lk 2,13–14	<i>Facta est: Nat/L/a4</i>

⁹⁰ Mind a liturgikus időszak (ünnepek és órák), mind a funkció rövidítéseinél a CAO-ECE kötetekben alkalmazott rendszert követtük.

Cím	Liturgi- kus idő	Tó- nus	Más protestáns forrásban	Bibliai hely	Latin minta
Szülé az ő Fiát	Nat/a3	4.	–	Lk 2,7	–
Ha embereknek és Angyaloknak nyelvén	Qu/a1	5.	ÖG, Spá, Ep, Ba	1Kor 13,1	–
Írván vagyon: nem csak kenyérrel él az ember	Qu/a2	1.	ÖG, Spá, Ep	Mt 4,4	<i>Non in solo pane: Qu/ D1/V2/Am</i>
Zsidóknak Júdás	Qu/H6/f6	1.	ÖG, Spá, Ep, Ba	Mt 26,48	<i>Traditor autem: Qu/ H6/f5/L/Ab</i>
Miképpen Jónás volt három napon és három éjjel	Qu/H6/S	2.	ÖG 465	Mt 12,40	<i>Sicut Jonas inventre: Qu/ H1/f4/V/Am</i>
A' Krisztus megholt a'mi bűneinkért	Pasc/a1	1.	ÖG, Spá	1Kor 15,3–4	–
Az Istennek Angyala leszálla a mennyegeből	Pasc/a2	8.	ÖG, Spá, Ep, Ba	Mt 28,2	<i>Angelus autem Domini: Pasc/D1/L/a1</i>
Bizony, bizony mondom ti néktek, ha ki megtartandja	Pasc/a3	5.	ÖG, Spá, Ep	Jn 8,51	<i>Amendico vobis: Qu/D5/V1/a</i>
Feltámadván a Krisztus megjelenék	Asc/a	6.	ÖG, Spá, Ep, HG, Ba	Lk 24,36	<i>Pax vobis Pasc/D2/ V1/a</i>
Felméne a Krisztus Mennyországban	Asc/a	6.	–	–	<i>Dominus in caelo: Asc/ N3/a3</i>
Mikor bételjesedett volna az ötvenedik nap	Pent/a1	3.	ÖG, Spá, Ep, Ba	ApCsel 2,1	<i>Dum complerentur Pent/L/a1</i>
Szólnak vala különb külön nyelveken	Pent/a2	7.	ÖG, Spá, Ep, Ba	ApCsel 2,11	<i>Loquebantur variis Pent/L/a5</i>

2. sz. Az MSU 1042 antifónáinak kapcsolatai

Incipit, tónus liturgiai hely, folio	Magyar unitá- rius	Magyar reformá- tus, evangélikus	Los- sius ⁹¹	Keuchen- thal ⁹²	Eler ⁹³	Bra 69 ⁹⁴	Kra 47 ⁹⁵	Strig (MMAe) ⁹⁶
<i>Von langen zeiten</i> her 1 Adv/D1/V1 f 1.	-	= Régi időtől fogva ⁹⁷ Adv/D1/V	-	-	-	-	= Strig	= <i>A diebus antiqis</i> Adv/D1/V1/a1 1379
<i>Last uns wachen</i> 7 Adv/V/AM f 7-8	-	vö. Íme az Úr eljő (5!) Adv/a	+ (5!)	-	-	+ (5!)	(5!) = Strig	vö. <i>Ecce Dominus</i> ⁹⁸ Adv/D1/L/a3 5029

⁹¹ Lucas Lossius, *Psalmodia, hoc est, cantica sacra veteris ecclesiae selecta...*, Wittenberg, Georg Rhau, 1561 (latin nyelvű protestáns karkönyv). Faksimile kiadása: Stuttgart, Cornetto Verlag, 2005 (Faksimile Heilbronner Musikszacht, 12).

⁹² Johannes KEUCHENTHAL, *Kirchen-Gesenge...*, Wittenberg, 1573 (latin nyelvű protestáns karkönyv).

⁹³ Franz ELER, *Cantica sacra, partim ex sacris literis de summa...*, Jacobus Wolff, Hamburg, 1588 (latin nyelvű protestáns karkönyv). Modern kiadása: Franz ELER, *Cantica sacra*, ed, intr. Klaus Beckmann, Hildesheim–Zürich–New York, Georg Olms Verlag, 2002.

⁹⁴ *Brassói Breviarium Notatum*, 14. sz., Brassó (Braşov), A Fekete templom archívuma (Archivul Bisericii Negre), Ms I. F. 69.

⁹⁵ *Krakkói (katedrális) antifónálé*, 1457. Könyvtári jelzet: Pl-Kk47. A krakkói rítus reprezentáns kötet.

⁹⁶ Esztergomi rítus. A tételek kiadva: *Antiphonen*, eds. László DOBSZAY, Janka SZENDREI, Kassel–Basel, Bärenreiter (Monumenta Monodia Medii Aevi, V), 1999.

⁹⁷ Vagy: *Régen elmúlt időben, Régi időktől fogván, Régi napoktól fogva* kezdettel.

⁹⁸ A Cantus adatbázis adatai szerint (<http://cantusindex.org/analyse?feast=01021000&src=123640&db=CD>, letöltve: 2017. július 17.) egyetlen forrásban található 8. tónussal: F-TOm 149 (Tours, Bibliothèque Municipale, 149).

<i>Der Herr hat seinen Volk die Erlösung gebracht</i> 7 Nat/V1 f 9-10	–	= Megváltót küldte az Úr Isten az ő népének Nat/a	+	–	–	–	+	= Strig	<i>Redemptionem misit Dominus</i> Nat/V2/a2 7244
<i>Heut ist uns geboren</i> 6 Nat/V2/Am f 10	–	= Ez napon Krisztus születék Nat/a	–	–	–	–	–	= Strig	<i>Hodie Christus natus est</i> Nat/V2/Am 6111
<i>Ein Kind ist uns geboren</i> 8 Nat/a f 12	–	–	–	–	–	–	–	–	–
<i>Christus ist von Gott</i> 1 Ep/V/Am f 21	–	vö. Szűz Máriának dicséretével Ann/Am	+	–	–	–	+	= Strig	vö. <i>Deficiente vino</i> Ep/D2/V2/Am 1035
<i>Erbarm dich oh Gott</i> 8 Qu/S/V/a f 21	–	= Könyörülj rajtunk Úr Isten Qu/D1/a	–	–	–	–	–	= Strig	<i>Miserere mihi Domine</i> D/C/a. 8047

<i>Mitten wir im Leben sei 4 Qu/An f 22-23</i>	–	vö Luther: <i>Mitten wir Qu</i>	–	<i>Media vita Fun</i>	<i>Media vita Qu/ D5/V/ Am</i>	+	= Strig	<i>Media vita in morte Qu/D3/C 4257</i>
<i>Des Herren Engel 8 Pasc/V1/a f 24</i>	= Az Isten- nek Pasc/ a2 ⁹⁹	= Az Istennek <i>Angyala Pasc/a</i>	–	–	–	+	= Strig	<i>Angelus autem Domini Pasc/D1/L/a1 8233</i>
<i>Die Wiber gingen zu dem Grab 8 Pasc/V2/Am f 25</i>	–	<i>Mondták vala az asszonyállatok Pasc/a</i>	–	–	–	+	= Strig	<i>Et dicebant ad invicem Pasc/D1/V2/Am 8451</i>
<i>Ihr Menner aus Galilaea 7 Asc/V1/a f 34</i>	–	= <i>Galilaeabeli férfiak Asc/a</i>	+	–	+	+	= Strig	<i>Viri Galilaei Asc/L/a1 7115</i>
<i>O du König der Ehren 2 Asc/V2/Am f 35-36</i>	–	–	–	–	+	+	= Strig	<i>O Rex gloriae Asc/V2/Am 2081</i>

99 Minden forrásban azonos.

<i>Gib den Heiligen Geist</i> 8 Pent/V1/a f 40	–	= Jövel Szentlélek Úr Isten Pent/a	+	<i>Veni Sancte, Komm, Heiliger Geist</i>	+	–	= Strig	<i>Veni Sancte Spiritus</i> Pent/V1/a1 8379
<i>Sie werden alle voll</i> 8 Pent/V2/Am f 42	–	= Bé teljesedének az Apostolok Pent/a	–	–	–	–	= Strig	<i>Repleti sunt</i> Pent/L/a3 8337
<i>Der Herr ist König</i> 6 Ann/S/a f 45	–	vö. Dicsérjétek keresztyének ¹⁰⁰ Ann/a	–	–	–	–	= Strig	vö. <i>Benedictus Dominus</i> D/V1/a1 6005
<i>Dich am Anfang</i> 4 Ann/Am f 48	–	vö. Tégedet teremő Atyát Trin/a	–	–	–	–	= Strig	vö. <i>Te Deum</i> Trin/V1/Am 4268
<i>Preis sei dir</i> 1 Ann/a f 50	–	= Dicséret légyen ¹⁰¹ Trin/a	+	vö. <i>Ehre sei dir Ann</i>	+	–	= Strig	<i>Gloria tibi</i> Trin/V1/a1 1550

¹⁰⁰ Vagy Dicsérjétek őtet tétel, illetve vö.: *Aldott legyen – Benedixit filiis tuis*, D/V1/a5. MMMAe 6008.

¹⁰¹ Vagy Dicséret néked, illetve Dicsőség tenéked kezdettel. Kontrafaktuma: *Téged egynek álatban*.